

Comparative Turkish Dialects and Literatures

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

Cilt/ Volume 2, Sayı / Issue 4, Kasım / November 2023, 39-48

Atf/Citation: Guntay, M. (2023). Uygur Türkçesinde Kuş Adlarında Alt Anlamlılık (Hiponimi). *Comparative Turkish Dialects and Literatures*. 2(4). 39-48.

UYGUR TÜRKÇESİNDE KUŞ ADLARINDA ALT ANLAMLILIK (HİPONİMİ)

Sub-Semanticity (Hyponymy) in Bird Names in Uighur Turkish

Araştırma Makalesi / Research Article

(Makale Geliş Tarihi: 14.10.2023 / Kabul Tarihi: 27.11.2023)

Muhammet GÜNTAY*

Özet

İnsanlar tabiattaki varlıkları benzer veya ayırt edici özelliklerine göre tanımlamışlardır. Bu tanımlamalar neticesinde çeşitli terimler ve onlara verilen adlar ortaya çıkmıştır. Hiponimi bu kavramlar arasındaki kapsama ilişkisini açıklayan bir sınıflandırma sistemidir. Hiponimi, içinde barındırma ve sıralı düzen içeren bir sınıflandırma sistemi olması yönüyle sözlüksel anlam biliminin önemli kavramlarından biridir. Genel bir ifadeyle alt anlamlılık, sözlüksel öğeler arasındaki anlamsal içerilme bağıntısıdır. Üst anlamlılık ise alt anlamlılıkta bulunan kelimeleri kapsayan genel kavramın adıdır. Alt anlamlılıkta genelden özele doğru bir sıralama söz konusudur. Bu sıralamada içerme veya hiyerarşi bulunur. Alt anlamlılık ilişkisi, yani özel terimin daha genel bir terim içinde bulunması, bazı anlam bilimcilerce “kümeler mantığı” olarak değerlendirilmiştir.

Alt anlam ilişkileri Uygur Türkçesinde farklı alanlarda (akrabalık adları, organ adları, bitki adları, renk adları, hayvan adları vs. gibi) oldukça geniş bir şekilde görülmektedir. Özellikle kuş türlerinin çeşitliliği ve verilen adların çeşitliliği çalışmamızın temelini oluşturmakta etkili olmuştur. Çalışmamızda

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı; *PhD Student, Ankara University Institute of Social Sciences Department of Contemporary Turkish Dialects and Literature*, m.guntay@hotmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7176-9886>.

Türkçenin söz varlığı içinde semantik açıdan önemli yeri olan alt ve üst terimlerin sistematik olarak ortaya konması Uygur Türkçesinden örneklerle açıklanması amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: hiponimi, Uygur Türkçesi, kapsama ilişkisi, sözlüksel anlambilimi.

Abstract

People have defined entities in nature according to their similar or distinguishing features. As a result of these definitions, various terms and names given to them have emerged. Hyponymy is a classification system that explains the coverage relationship between these concepts. Hyponymy is one of the important concepts of lexical semantics as it is a classification system that includes inclusion and sequential order. In general terms, hyponymy is the semantic inclusion relationship between lexical items. Metonymy is the name of the general concept that includes the words in hyponyms. There is a sequence in hyponymy from general to specific. This ordering involves inclusion or hierarchy. The hyponymy relationship, that is, the presence of a specific term within a more general term, has been evaluated as "set logic" by some semanticists.

Alonym relations are widely seen in different areas in Uyghur Turkish (such as kinship names, organ names, plant names, color names, animal names, etc.). Especially the diversity of bird species and the diversity of their given names were effective in forming the basis of our study. In our study, it is aimed to systematically reveal the lower and upper terms, which have a semantically important place in the vocabulary of Turkish, and to explain them with examples from Uyghur Turkish.

Key words: hyponymy, Uighur Turkish, coverage relationship, lexical semantics.

Giriş

Sözlüksel anlam biliminin önemli kavramlarından olan hiponimi, sıralıdüzen ve içinde barındırmayı gösteren bir sınıflandırma sistemidir. Bu sınıflandırma sisteminde üst anlam olan kavram, alt anlamlarını içinde barındırmaktadır. Alt anlamlılık ilişkisi, genel bir sözcüğün (üst anlam ya da düzey) özel bir sözcüğü (alt anlam ya da üst düzey) içine aldığı sıralıdüzenle ilgili (fr. hiérarchique) bir ilişkiyi belirtir (Günay, 2018: 199). Bussmann hiponimi terimini şu şekilde tanımlamıştır: *Eşanlamlıya benzer şekilde önerilen terim, bağlılık yani anlamsal içeriğin belirtimi olarak tanımlanabilir. Örneğin, elma bir meyvenin hiponimidir, çünkü elmanın meyveden daha özel bir anlamı vardır. Başka bir ifadeyle hiponimi alt küme ilişkisi olarak görülebilir* (Bussmann, 1996: 527). Alt anlamlı sözcük, üst anlamlı sözcüğün içerisinde kalır. Başka bir deyişle üst anlamlı terim, alt anlamlı terimleri de kapsayan

bir konumdadır. Berke Vardar üst anlamlılığı “*Bir sözlüksel birimin içerdiği birimlere göre durumu.*” olarak tanımlamıştır (Vardar, 2002: 210). Bu kapsama ilişkisi içinde yer alan üst terim hiperonim, alt terimlerin her biri hiponim, aynı üst terime bağlanan alt terimlerin her birisi ise “co-hiponim” olarak adlandırılmaktadır. *Hiperonim, kelimenin hiyerarşi benzeri bir dağılımını yansıtan ve sözcüksel üstünlüğü ifade eden anlamsal ilişkisidir* (Bussmann, 1996: 525).

Anlamı üst anlamlılığa sahip kelimelerden daha dar olan kelimelerin anlamlılığı alt anlamlılığı ifade eder. Alt anlamlılık (hyponymie) daima üst anlamlılığı (hyperonymie), üst anlamlılık ise daima alt anlamlılığı gerekli kılar. Alt anlamlılık şu formülle gösterilebilir: *x bir y'dir*. Merite sıralamasında alt anlamlı sözcük, alt kategoride yer alan kelime olarak da tanımlanabilir. Kedi sözcüğü hayvan sözcüğüne göre daha altta olan bir türdür. Bundan dolayı kedi sözcüğünün hayvan sözcüğünün alt anlamlısı olduğu söylenir. Gül, çiçek ve bitki sıralanışı örnek alınırsa gül, çiçeğin çiçek de bitkinin alt anlamlısı olur.

Genel bir ifadeyle alt anlamlılık, sözlüksel öğeler arasındaki anlamsal içerilme bağıntısıdır. Üst anlamlılık ise alt anlamlılıkta bulunan kelimeleri kapsayan genel kavramın adıdır. Örneğin üst anlamlı olan “bitki” kavramının içinde alt anlamlı olarak “lale, gül, nergis” sözcükleri bulunur. İlk kez “A. J. Greimas’ın 1966’da *Semântica Estrutural** (Yapısal Anlambilim) adlı eserinde kullandığı hyponymie (alt anlamlılık) ve hyperonymie (üst anlamlılık) terimleri, kısa sürede kabul görür ve değer değişiklikleriyle birlikte yayılım gösterir. Alt anlamlılıkta genelden özele doğru bir sıralama söz konusudur. Bu sıralamada içerme veya hiyerarşi bulunur. Böylece bir kavrama ait alt anlamlı sözcükler sistematik bir şekilde incelenmiş olur (<https://www.msxllabs.org/forum/edebiyat/>).

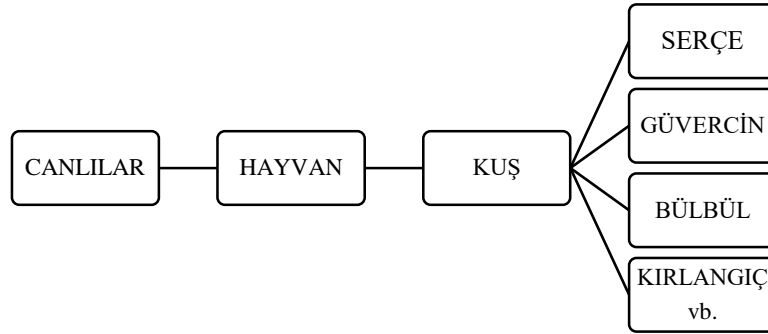
Alt anlamlılık ilişkisi, yani özel terimin daha genel bir terim içinde bulunması, bazı anlam bilimcilerce “kümeler mantığı” olarak değerlendirilmiştir. Örneğin; çiçek kümesi lale kümesinden daha geniştir ve onu kapsar. Lale, menekşe, gül ve benzerleri ise çiçek sözünün alt terimleridir. Yani lale, gül, menekşe vb. oluşan bir küme çiçek kümesinin alt kümesidir. Lyons aynı zamanda her bir terimin aynı bağlam içinde kendi yerine geçebildiğini ve kendisiyle anlamdaş olduğunu da belirtmektedir (Erdem, 2004: 63).

Alt anlamlılıkta içerme-kapsama ilişkisi tek yönlüdür. Örneğin her gül ya da her menekşe çiçektir ancak her çiçek, menekşe ya da gül değildir. Alt anlamlılık, söz

* *Daha ayrıntılı bilgi için bk. Greimas, Algirdas Julien (1966). Semântica Estrutural. Paris: Librairie Larousse.*

varlığının temel dizgisel ilişkileri arasında gösterilmektedir. Hyponymy konusuna Lyons[†] 1968’de değinmiş, daha sonra bu konuyu Cruse[‡] 1986’da, Hofmann[§] 1993’te tekrar ele almıştır. *Bu konuda Lyons, “alt anlamlılık”ın terim olarak yeni olsa da kavram olarak geleneksel ve bütün dillerin söz varlıklarının düzenlenmesinde, kurucu ilkelerden birisi olduğunu söyler* (Karahan 2013: 188).

Hiponim olan kavram hiperonim olan kavramın içinde yer alır. Örneğin; köpek hiponimi hayvan hiperonimine dahildir, sandalye hiponimi mobilya hiperonimine dahildir (Tufar, 2007: 75). Sözcükler birbirleriyle aynı cins ve türden olma açısından benzerlik taşırlar. Örneğin, ‘kuş’ sözcüğü canlılar ve hayvanlar üst kavramlarının bir alt türüdür. Serçe, güvercin, çalığışu, bülbül gibi sözcükler de ‘kuş’ üst kavramının alt terimleridir. Öyleyse, bir sözcüğün gönderimde bulunduğu içerik, başka bir sözcüğün gönderimde bulunduğu içeriğe göre “alt kavram” oluşturuyorsa o sözcük alt anlamlıdır. Serçe, kuş ve hayvan sözcükleri arasında bir alt anlamlılık ve içerilme ilişkisi vardır. Kuş sözcüğü hayvan sözcüğü ile bir alt anlamlılık ilişkisi içindedir. Alt anlamlılık bir içerme ilişkisidir. Daha genel bir sözcüğün anlamını içerir. Bu genel sözcük ise üst anlamlıdır.

[†] Daha ayrıntılı bilgi için bk. Lyons, John (1968). *Introduction to Theoretical Linguistics*. New York: Cambridge University Press.

[‡] Daha ayrıntılı bilgi için bk. Cruse, David Alan (1986). *Lexical Semantics*. New York: Cambridge University Press.

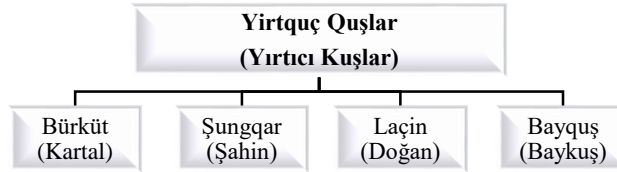
[§] Daha ayrıntılı bilgi için bk. Hofmann, Thomas Ronald (1993). *Realms of Meaning: An Introduction to Semantics*. London: Routledge.

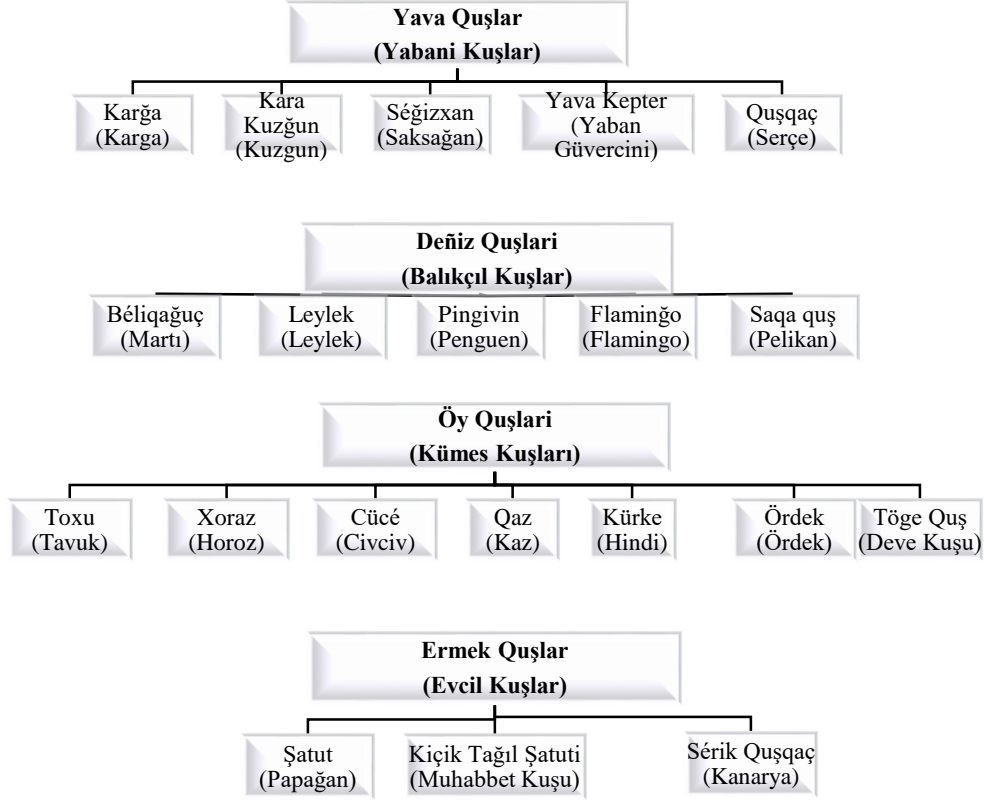
1. Uygur Türkçesinde Alt anlamlılık

Bir dilin söz varlığının, genelden özele doğru kategorize edilerek sıralamalı bir sınıflandırma açısından tanımlanma imkânı, birçok anlam bilimcinin dikkatini çekmiştir. Alt anlamlılık ilişkisi aracılığıyla söz varlığının aşamalı olarak düzenlenmesinde en önemli faktör, o dilin kullanıldığı kültürün yapısıdır (Erdem, 2004: 63). Şüphesiz dilin kültür, tarih, coğrafya, sanat vs. gibi diğer alanlarla ilişkisi alt anlamlılık ilişkisini de etkilemiştir. Mesela Uygur Türklerinin yaşadığı coğrafyayı ele alacak olursak, çeşitli kuş türlerine ev sahipliği yapan birçok orman ve doğal alana sahip olmasının yanı sıra çokça göçmen kuşunun da güzergâh ve mevsimlik konaklama alanlarını barındırmaktadır. Dolayısıyla kuş türleri açısından zengindir, buna göre dallandırma da çeşitlilik göstermektedir. Doğu Türkistan kuş türleri açısından zengindir. Adlandırma da buna bağlı olarak çeşitlilik gösterir. Ayrıca gerek evcilleştirilmiş olan kuşların gerekse yabani kuşların Uygurların hayatında yer edinmiş olması Uygur Türkçesinde alt anlamlılık konusunu kuş türleri üzerinden aktarmak için etkili bir sebeptir.

Alt anlam ilişkileri Uygur Türkçesinde farklı alanlarda (akrabalık adları, organ adları, bitki adları, renk adları, hayvan adları vs. gibi) oldukça geniş bir şekilde görülmektedir. Uygur Türkçesinde özellikle kuş türlerinin adlandırılmasında bir çeşitlilik bulunması, bu alt anlamlılık ilişkisinin alt terimleri ve üst terimleri barındırması (hayvan – kuş – ve türleri) dikkat çekmektedir.

Tarihi ve çağdaş Türk dili alanında olduğu gibi Uygur Türkçesinde de tüm kuşları kapsayan bir üst terim olarak “kuş” sözcüğü yer almaktadır. “Kuş” üst teriminin kapsadığı sayısız kuş türleri oldukça zengin alt terimler topluluğu oluşturmaktadır. Bu terimler Uygur Türkçesi konuşanlarının zihninde bir hiyerarşi ile ortaya konmaktadır. Hiyerarşik şemaya geçmeden önce, kuş türlerinin Uygur Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde adlandırılışları şu şekildedir:

Bu bölümde aktarılan bilgilere “Türkçe-Uygurca Lügat”^{**} “Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü”^{††} ve “Uygur Tiliniñ İzahlıq Lüğati”^{‡‡} adlı sözlükler taranarak ulaşılmıştır.

“Bürküt” Moğolca “Bürgüd” karşımıza çıkmakla beraber “Tavşancıl da denilen yırtıcı bir kuş” olarak tanımlanmıştır. Scully’e göre “bürküt” kaya kartalı, altın kartalın Doğu Türkçesindeki karşılığıdır. Bu kartal türü Doğu Türkistan’da “Qara Quş” olarak da bilinir. Vambery ise ismin “börk” kelimesinden türediğini savunmuştur (Şişman, 2021: 391). Ayrıca Çağatay Türkçesinde “kartal” türünün “bürküt” ve “qaraquş” sözcükleriyle karşılandığını görmekteyiz (Bolat, 2022: 78-80).

^{**} Mümin, Abdulla (1989). *Türkçe-Uygurca Lügat*. Urumçi: Milletler Neşriyatı.

^{††} Emir Necipoviç Necip (2016). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Çev. İklil Kurban). E-Kitap. Şanghai.

^{‡‡} Urumçi Dil ve Edebiyat Komitesi (1990). *Uygur Tiliniñ İzahlıq Lüğati*. Urumçi: Milletler Neşriyatı.

Uygur Türkçesinde “Qara Quş” olarak bilinen “bürküt” Çince bú’érhūti, Farsça bürgüt, Rusça berkutinaya şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Şişman, 2021: 391).

Yırtıcı kuşlardan bir diğeri olan “şahin” ise Eski Türkçede ve Uygur Türkçesinde “şuñkur” şeklinde görülmektedir. DLT. Soñkur şeklinde gördüğümüz bu sözcük Türkmençe, Kırgızca gibi lehçelerde “şuñkar/şumkar,şunkar” gibi şekillerde görülür ve hepsinde aynı anlamı taşır.

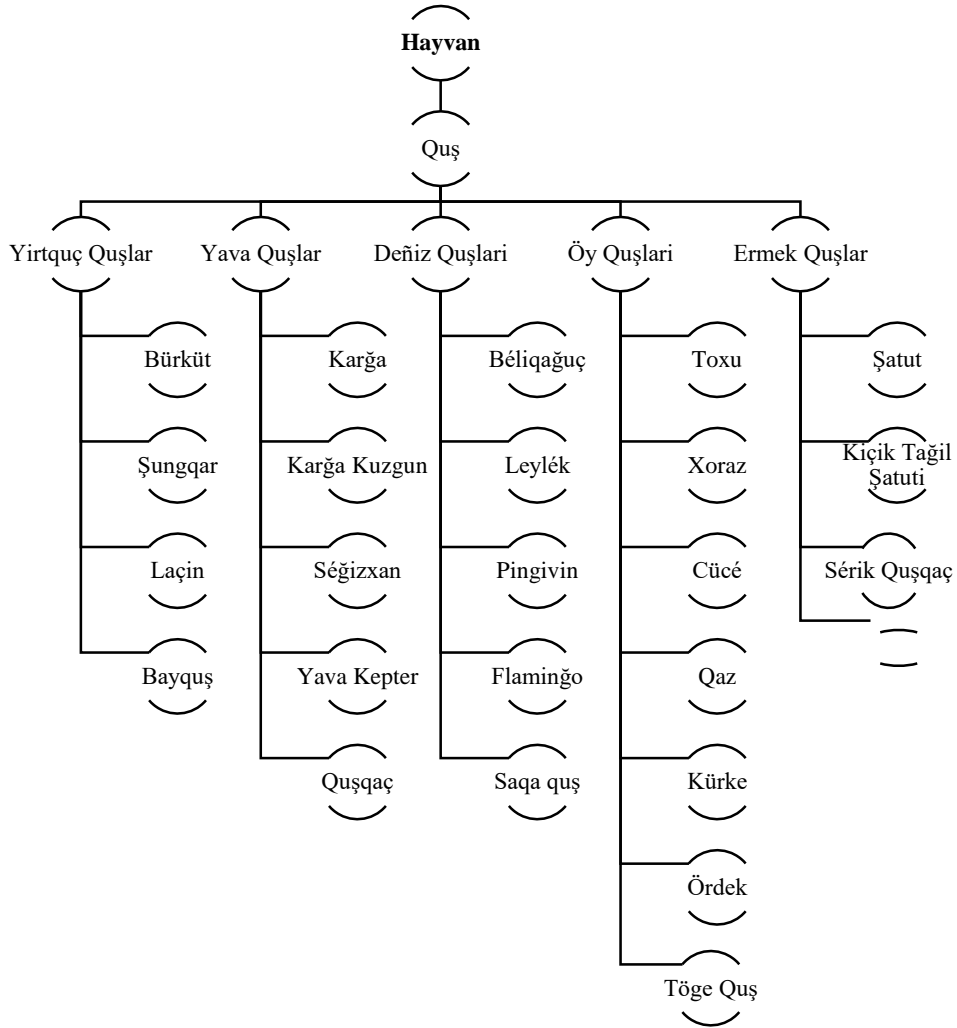
Doğan tür adı olarak Farsçadan alınmış olan “laçin” sözcüğü ile karşılanmıştır. Scully “laçin” veya “boz laçin” şeklinde belirttiği kelimenin “doğan” veya “boz doğan” türünün Doğu Türkçesindeki karşılığı olduğunu belirtmiştir. Sözcük DLT’de de karşımıza “laçin” şeklinde çıkmaktadır.

E. Denison Ross’un eserinde “quçqaç” küçük kuşlara verilen umumi bir isim olarak karşımıza çıksa da Uygur Türkçesinde serçe ve serçe türlerini tanımlamak için kullanılmıştır (Ross, 1994: 63).

Uygur Türkçesinin alt anlamlılık sıralamasında daha çok kuş çeşidi mevcuttur ancak çalışmamızın temel amacı olan alt anlam-üst anlam hiyerarşisini açıklamak

için tablolarda belirtilen tür ve takımlar yeterli görülmüştür. Yukarıda belirtilen eserler taranarak oluşturulan tablo kuş türlerinin alt anlam ve üst anlamlarını göstermektedir.

Hiyerarşik şemaya göre hayvan üst terimdir (hiperonim). Kuş ise hayvan için alt terim (hiponim) iken “yirtkuç kuşlar, yava kuşlar, deniz kuşları, öy kuşları ve ermek kuşlar” için üst terimdir. Aynı üst terime bağlı olan “yirtkuç kuşlar, yava kuşlar, deniz kuşları, öy kuşları ve ermek kuşlar” co-hiponimdir ve hepsinin kendi altında bulunan alt terimleri mevcuttur. Örneğin, yirtkuç kuşlar (yirtıcı kuşlar) kuşun

hiponimi olduğu gibi “bürküt (kartal), şungqar (şahin), laçın (doğan), bayquş (baykuş)” için hiperonim konumundadır. Bu durum yırtıcı kuşların co-hiponimi olan diğer kuş türleri için de geçerlidir.

Daha önce de belirtildiği gibi alt anlamlılıkta içerme bağıntısı tek yönlüdür, yani alt terim olan türlerin hepsi birer kuştur ve her kuş bir hayvandır. Ancak her hayvan kuş değildir, her kuş yırtıcı değildir ve her yırtıcı kuş da kartal değildir.

Sonuç

Dil dünyayı anlamada bizi yönlendiren yaratıcı bir zihin faaliyetidir. Hangi sahada olursa olsun aynı dili konuşanlar çevrelerini ve tabiattaki tüm nesnelere dilin kavramlaştırma özelliği sayesinde tanımlarlar. Böylece canlı, cansız, insan, hayvan, çiçek, su, kuş vs. terimler ortaya çıkar ve bunlar nesnelere özelliklerine göre şekillenen adlandırmalardır.

Hiponimi (alt anlamlılık) ise bu adlandırmaların yönünü, mantığını ve kapsama bağıntısını ifade eden bir terimdir. Alt anlam ilişkisi alt-üst terimleri barındıran birçok kavramda görülebilir. Bu türden örnekler Uygur Türkçesinde çokça rastlanır. Çalışma gerek Doğu Türkistan’ın coğrafi şartları gerekse Uygur Türklerinin hayatında ve zihninde hiyerarşik bir adlandırmaya sahip olması bakımından kuş türleri üzerinden ele alınmış olup örnekleri çoğaltmak mümkündür. Türk dilinin köklü bir tarihe, geniş bir söz varlığına sahip olması muhakkak üst terimlerin varlığını düşündürmektedir. Bu üst terimlerin alt terimlerle hiyerarşik anlamsal ilişkisini ve üst dilin oluşum sürecine katkı sağlayan sebepleri açıklamada alt anlamlılık konusu önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Abdulla, M. (1989). *Türkçe-Uygurca Lügat*. Urumçi: Milletler Neşriyatı.
- Alt anlamlılık (Hyponymie) <https://www.msxslabs.org/forum/edebiyat/496132-alt-anlamlilik-hyponymie.html#ixzz67MjOJ5kY>. (Erişim Tarihi: 07.12.2019)
- Bolat, Ö. H. (2022). Çağatay Türkçesinde Hayvan Adları, Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:7 Sayı:1, s.78-80.
- Bussmann, H. (1996). *Dictionary of Language and Linguistics*. London: Routledge.
- Cruse, David Alan (1986). *Lexical Semantics*. New York: Cambridge University Press.
- Necip, E. N. (2016). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İklil Kurban (Çev.). E-Kitap, Şanghay.

- Erdem, M. (2004). "Türkmen Türkçesinde Alt anlamlılık (Hyponymy)", (ss. 63-73), F. Sema Barutcu Özönder, Melek Erdem, Gülsüm Killi, G. Selcan Sağlık (Haz.). *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2002 Bildiriler 8-10 Mayıs 2002*, (s. 63-73). Ankara.
- Greimas, A. J. (1966). *Semântica Estrutural*. Paris: Librairie Larousse.
- Günay, V. D. (2018). *Sözcükbilime Giriş*. (2. bs.). İstanbul: Papatya Yayınları.
- Hofmann, Thomas Ronald (1993). *Realms of Meaning: An Introduction to Semantics*. London: Routledge.
- Karahan, A. (2013). "Codex Cumanicus'ta Alt anlamlılık (Hyponymy)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, (39), s. 187-203.
- Lyons, J. (1968). *Introduction to Theoretical Linguistics*. New York: Cambridge University Press.
- Necip, E. N. (2008). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (2. bs.). Ankara: TDK Yayınları.
- Necip, E. N. (2016). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. E-Kitap. Şanghai.
- Ross, E. Denison, (1994). Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü, Çev. Emine Gürsoy Naskali, Ankara, TDK Yayınları.
- Şişman, R. Ş. (2021). Çağatayca Kuş Adlarına Dair Tematik Dizilimler, (ss. 369-419), III. Uluslararası Türkiye-İran Dil ve Edebiyat İlişkileri Sempozyumu, 29 Mayıs 2021, (s. 369-419), İstanbul.
- Tufar, N. (2007). "Türk Dilinde Meronimi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(3), s. 74-79.
- Urumçi Dil ve Edebiyat Komitesi (1990). *Uygur Tiliniñ İzahlıq Lüğati*. Urumçi: Milletler Neşriyatı.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Yabancı Dil Yayınları.